

ӘЖИНИАЗ ЖӘНЕ АБАЙ ДӨРЕТИҰШИЛИГИНИҢ БАЙЛАНЫСЛАРЫ

Пирниязова А.К.,

филология илимлеринің докторы, профессор НМПИ

Өлең сөзге өзим бірақ алықпан,-
Мен Абайды ядқа билген халықпан...

И. Юсупов

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15271787>

Аннотация. Мақалада Орайлық Азияға белгили ағартыушы, классик шайырлар Әжинияз бенен Абай дөретиушилигиндеги айырым уасалықлар хаққында сөз етиледі. Олар бир дәуірде жасап, дөретиушилик еткен. Жоқары билимми, дүньяға көз-қараслары уас болыуы пикирлериниң, дүньяға көз-қарасларының сәйкеслиги менен айырылып турады. Ағартыушылық пенен шугылланыуы искерлигиндеги жақынлықтан дерек береді. Олардың шығармаларындағы адамгершилик, инсан сүйиушилик идеялары да үнлес.

Таяныш сөзлер. Шайыр, ағартыушы, әлипбе, әдебий тил, шығарманың тили.

Абай Кунанбаев — қазақ халқының уллы шайыры, философ, халық ағартыушысы, жәмийетлик ғайраткер, қазақ жазба әдебиятының тийкарын салыушы хәм биринши классик, ислам мәдениатының тийкарында Европа мәдениатын жақынластырыушы реформатор. Оның жасаған жыллары (10 август 1845- ж. - 6 июль 1904- ж.)

Ол өз дәуириниң ең алдыңғы қатардағы инсаны болды. Белгили илимпаз академик Р. Сыздықованың пикиринше: Сөйтип, Абай китаби тілді байқап көрді, әрине, оған: байқайын деп әдейі барған жоқ. Абайды шағатайшылатқан – творчестволық жолының бір этапы. Әдебиет қақпасын қағар шақта ақындық қуатына шағатай әдебиетінен нәр-күш іздеген Абай шағатай ақындарынша араб-парсының ғаруз өлшеуін байқап көрген [6:616-б.].

XIX әсирдеги өмир сүрген шайырлардың әдебиат тарийхында дөретиушилик шеберлиги өз алдына бир дүнья болып қалған. Белгили қарақалпақ шайыры Әжинияз Қосыбай улы да аса сауатлы улама адам болған. Сонлықтан да Әжинияз дөретиушилигиниң өз заманласларынан «оқ бойы» озық екенлигин ерте түсинген М.Нурмухамедов «Наўайының, Физулийдың хәм басқалардың шығармаларын билмей турып, Әжинияз қосықларының поэтикасын жақсы билиу қыйын» деген еді [5].

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

Қарақалпақ халқының уллы шайыры Әжинияз Қосыбай улы (әдебиет лақабы Зийўар) хәм ағартыўшы, хәм билим таратыўшы, қазақ хәм қарақалпақ халықларының дослық байланыстырыўшысы болған зиялы инсан. Оның мухаллеслери де тосыннан жазылған емес. Ол өзиниң әдебиет орталығын жақсы түсинген.

Әлбетте, қарақалпақ классиклериниң ишинде Әжинияздың хәр бир қосық қатары өзине тән өзгешелиги менен айырылып турады. Сонлықтан да белгили Әжиниязтаныў илиминиң жан күйери Б.Қәлиметов «Өзиниң миллий тилинди түсингиң келсе, онда басқа тиллердиң қәсийетлерин үйрениўиң керек. Өз елиниң миллий мәдениятының салмағын өлшеп билемен десең, онда басқа еллердиң мәдениятын үйрениўиң керек. Бунысыз өзиниң миллий әдебиятыңның раўажланыў бағдарын биле алмайсаң», – деп жоқарыдағы пикирди толығы менен қуўатлайды [3:29-б.].

Әжинияз өзиниң аса шайырлық таланты менен хәм илимге қумарлығы себепли Хийўа медреселеринде оқып жүрип шығыс классиклериниң дәретпелери менен терең танысты хәм сол классиклер дәстүрин қарақалпақ әдебиятына енгизиў яғный қарақалпақ әдебиятын Шығыс әдебияты жолында да раўажландырыў ушын өзиниң барлық күшин жумсады. Соның менен бирге, данышпан шайыр араб, парсы, ески өзбек тиллерин жүдә жақсы өзлестирип алыўға еристи. Әжинияз өз шығармаларын түркий халықларға ортақ болған әдебиет тилде жазды.

Сонлықтан да қарақалпақ әдебиятында Әжинияз стили пайда болды. Ол қарақалпақ поэзиясына Күншығыс поэзиясына тән мухаллес, ғәзел, рубайи хәм қосықтың бәйт байлаў усылын алып келди, бул шайырдың жеке стильлик өзгешелигинен дәрек береді.

Әжинияздың қазақ далаларына барып жергиликли қазақ халқына ислам дининиң тарқатыўшысы болып, оларға ислам тәлийматларын үйреткенлиги бизге белгили.

Дүнья классиклериниң көпшилиги жоқары оқыў орынларында, арнаўлы орынларды оқып питирип халықтың саўатын ашыў менен шуғылланғанлығы хәммеге мәлим.

Ө. Әлеўов өзиниң «Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўы» деген монографиясында «Әжинияз қарақалпақ халқының ағартыўшысы болған, ол халық арасына келип балалар менен бирге

қызларды да қосып оқытқан педагогикалық тәлім-тәрбия алып барған» деп дурыс мағлыұматты билдирген еді [2:330-б.].

Әжинияз шығармаларының тилинде ески түрк тилинен, араб, парсы, чағатай тиллеринен кирип келген сөзлер жүдә көплеп ушырасады. Буның ең тийкарғы себеби тағы да Әжинияздың сол дәуир ушын ортақ болған, яғный түркий халқының әдебий тилин жақсы билгенлигинде. Соның ушын да Әжинияз дөреткен шығармаларды сол дәуирде өзбек, қазақ, қырғыз халықларының зыялылары өз ана тилинде жазылғандай емин-еркин оқып алатуғын болған.

Әжинияздың тили XIX әсирде жасаған басқа қарақалпақ шайырларына усамайтуғын араб-парсы хәм ески түрк тиллериниң тәсиринде раўажланған. Буған ең баслы себеп Орайлық Азияның оқымыслы топарлары арасында бул үш тилдиң де тәсириниң үлкен болғанлығы, яғный сол тиллер тийкарында әдебий тилдиң майданға келиуи көзде тутылған. Бул жағдай, әсиресе, Наўайы хәм Физулий поэзиясында оғада айқын көринеди. Сонлықтан да Әжинияз өз тәжирийбелерин сынап көрип усы тақлетте өзи де түркий поэзияға еликлеген халда өз шығармаларын дөреткенлиги бизге мәлим.

Әжиниязды китабий стиль маманы деп оның шығармаларындағы басқа тиллерден кирген сөзлерди хәм оның менен бирге Күншығыс китабий стилинде жазылған айырым сыпатларды шайырдың мухаллеси арқалы көрсетиўге болады:

Ай-әлип, ақ йүзиндур айни аләм әнўарий,
Бе – белиң қыпша дилбар, көзғанаң шаҳла ўәлий,
Те – тисиндур дана-дана, ләблериңниң палларый,
Се – сорып шийрин ләбиң канадурман, әй пәрий,
Жым – жамалың көрмегенше, зары гирян Зийўарий [1: 76-б.].

Әжинияздың бул шығармасы араб әлипбесиниң ай – хәрибинен басланып я – ға шекем даўам етеди. Бул хәққында профессор Ө. Әлеўов былай пикир билдиреди: ... шайыр балаларға саўат аштырыўдың қолайлы жолларын излестирди. Биринши гезекте жасларға араб хәриплерин аңсат өзлестириўге жәрдем бериўди ойластырды. Бул ушын Шығыс әдебиятында кең тарқалған акростихтан пайдаланып, «Бери кел», «Ай әлип» атлы қосықларындағы қатарларды араб әлипбеси хәриплериниң иретли айтылыўы менен баслайды. Қай сөздиң қандай сестен басланатуғынын, неше хәрип бар екенлигин, олардың

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

жайласыу тәртиби, хәр бир хәриптиң өзине тән жазылыуы менен айырылып туратуғынлығы хаққында түсиниклер береді [2:331-б.].

XIX әсирде жасаған қазақ халқының көрнекли классик шайыры Абай Қунанбаев араб, парсы хәм түрки әлипбесине тийкарланып мухаллес жазған.

Абай Қунанбаев халықтың саўатлы болыуын, илим, билим үйрениўиниң тәрепдары болған. Сол мақсет пенен араб әлипбесин үйрениўди нәзерде тутқан болса керек, мынадай қосық қатарларын жазған:

Әлифтек ай йузиңе ғийрат еттим,
Би - балайы дәртине нийбәт еттим,
Ти - тилимнан шығарып гули абзат,
Си - санам мәдхина хұрмат еттим.

Абай менен Әжинияздың билимлендириў жолындағы, тилди жасларға үйретиўдеги усыллары оғада байланыслы.

Еки шайырдың да сол дәўирдеги өзгерислерди, жаңалықларды үйрениўи, татар, башқурт, рус халықлары арасында болыуы, ол жердеги мектептерди көриўи тәсир жасаған.

Абай адамзаттың жан дүньясын терең үйренип, дүньяны таныўдың қағыйдалары менен оның бағыт-бағдарын анық болжаған. Дүньяның есигин ашқан нәрестениң өмирлик принципин қырағылық пенен, шеберлик пенен сыпатлап, келешегин қәлиплестириўдеги билимин, тәрбиясын, яғный, қос түсиникти бир-бири менен үнлеслигин анық көрсетип, дүньядан нени гөзлеп, нени излеў кереклигин дәлилли түрде көрсетип береді.

-Ғылымды іздеп, Дүниені көздеп, Екі жаққа үңілдім,-деп, ямаса -Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде, Сонан тапқан шын асыл, тастай көрме,- деп, хәр адамзат баласының өз жүрегине үңилиўди нәсиятлайды.

Абайдың дүньяға көз-қарасының қәлиплесиўине гуманистлик идеяларға ийе шығыс шайырлары менен илимпазлары Фирдаусий, Әлишер Наўайы, Низами, Физули, Ибн Сина хәм басқалар, соның менен қатар рус классиклериниң шығармалары және олар арқалы Европа әдебияты тәсир еткен. Крыловтың, Лермонтовтың, Пушкинниң, Гете менен Байронның шығармаларын аўдарған.

Абай 170 тен аслам қосық жазды. 56 аўдарма менен философиялық трактатлар стилинде жазылған 45 «Қара сөздиң» авторы. Бул шығармаларында этникалық қазақлардың тарийхы, педагогикасы, адамгершилиги хәм нызам мәселелери көтерилген. Абай хәзирги дәўирде танымалы болған жигирмаға

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

жақын нама шығарып, композитор ретінде ел тарихында өшпес из қалдырғаны сөзсіз.

Әжинияз шайыр «Бозатай» поэмасы хәм оның намасын жазған хәм өзи атқарған бақсы, мелодист сыпатында белгили.

Солай етип, қарақалпақ хәм қазақ әдебиятларының көрнекли ўәкиллери Әжинияз хәм Абай ХІХ әсирде жасап, заманының ең алдыңғы қатардағы зиялылары болған. Гуманистлик идея менен суўғарылған шығармалары менен Орайлық Азия халықлары ушын өшпес мийрас қалдырған уллы тулғалар.

Әдебиятлар:

1. Әжинияз. Нөкис: «Қарақалпақстан» баспасы, 1975. – 248 б.
2. Әлеўов Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўы. – Нөкис, 1993.
3. Қәлимбетов Б. Қәлимбетов Б. Әжинияз лирикасы. –Нөкис, 1981.
4. Құнанбаев Абай. Алматы: «Жибек жолы», 2005. – 488 б.
5. Нурмухамедов М. Әдебият ҳаққында. // Совет Қарақалпақстаны, 1957, № 183, 11-сентябрь.
6. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: Арыс баспасы, 2004. – 616 б.